

שאלת הזמן הזה: הזמן המפולא בהווה

ישראל ברטל • אילת מעוז • יוהאנס בקה • יהונתן אלשך • אריה קרמפף • אוראל
ביילינסון • יעל שטרנהל

הפילוסוף ולטר בנימין טען שכל תקופה מהפכנית חוצבת רגע שחלף מתוך רצף ההיסטוריה, וניצבת מול "עבר טעון זמן עכשווי". אילו רגעים היסטוריים מזמן המשבר הפוליטי הנוכחי בישראל? שבעה חוקרים וחוקרות מציעים מושאי השוואה – ממלחמת האזרחים בארצות הברית ועד ההפיכה הפוסט־מודרנית בטורקיה

אפריל 2023

75 שנות פשרה היסטורית (ישראל, 1948) • ישראל ברטל

התנועה הלאומית היהודית נולדה בסימן של מחלוקת שאינה ניתנת לפתרון. מצד אחד נמנו עם מייסדיה אנשים שהפנימו השפעות מן הנאורות המערבית ומיזגו אותן עם רומנטיקה לאומית. הם ראו ביהודים לאום היסטורי, ותרגמו את הטקסטים הדתיים לשפת השיח הפוליטי האירופי. מצד אחר ניצבו ראשוני הלאומיות הדתית, שתרגמו את השיח הלאומי האירופי החדש לשפת התיאולוגיה היהודית. לכאורה דיברו כולם בלשון הלאומיות ושיתפו פעולה למען העניין הלאומי, אך בלשונו של אהוד לוז, שני הזרמים הללו היו בעצם "מקבילים נפגשים". עשרות שנים הושתת שיתוף הפעולה בין המחנות השונים בציונות על יסודות פרגמטיים, כמעט ללא הסכמה רעיונית, וכל תנועה פוליטית דגלה בחזון עתיד נפרד משלה. בימי "המדינה שבדרך" נוצרה והתפתחה בארץ ישראל "חברה מגזרית" שבה המשיכו לפעול במקביל, תוך שיתוף פעולה, קבוצות פוליטיות שונות שאפשר לומר עליהן כי "הסכימו שלא להסכים".

באביב של שנת תש"ח, ערב הקמת המדינה, הגיע לשיאו שיתוף הפעולה הפרגמטי ללא הסכמה רעיונית. שעת המבחן הייתה ההכרזה המשותפת שהקריא בן-גוריון ב־14 במאי 1948. שיחקה השעה לעם ישראל שנציגי האורתודוקסיה, הן האנטי־ציונים הן הדתיים הלאומיים, מחלו בפומבי על הדרישה שחזונם יתממש כאן ועכשיו וניאותו לשתף פעולה עם אתיאטיסטים ממחנה בן-גוריון, עם מחללי שבת מתומכי זאב ז'בוטינסקי ועם שומרי מצוות ציונים מתלמידיהם של זאב יעבץ ויחיאל מיכל פינס. אנשי אגודת ישראל צירפו את חתימתם למסמך מכונן שבו לא נזכר בורא העולם אלא ברמיזה ("צור ישראל"), וההלכה היהודית נעדרה ממנו לחלוטין. יתרה מזו, כל החותמים שומרי המצוות אישרו בחתימת ידם אמירות של כפירה: ה"היסטוריה" היא שחוללה את גאולת עם ישראל בארץ ישראל, מעשי אדם ולא אצבע אלוהים הם שהולידו את היישוב החדש בפלשתינה, וזכות היהודים על הארץ הקדושה היא "טבעית" ו"היסטורית". לא היה זה עניין של מה בכך. לאלה שלא ראו בהקמתה של מדינת ישראל פרק חדש בהיסטוריה ארוכה של לאום עתיק - פרק שנכתב על ידי נשים וגברים בשר ודם - זכות היסטורית אינה מעלה ומורידה דבר; אולם מחק את ה"היסטוריה" מן הטקסט של מגילת העצמאות, ומחקת ממנה את הציונות. אלא שניסיון דחיקתה של האוטופיה מן המרכז הפוליטי וקיבועה בשוליים הקיצוניים, מבצע שנטלו בו חלק דורות של פוליטיקאים ישראלים, לא עלה יפה. במהלך השנים, עם התחזקות השפעתה של האורתודוקסיה על האגף הדתי־לאומי בציונות מצד אחד והיחלשות הלהט הלאומי באגף החילוני מצד שני, גברה סכנת הניתוק בין תומכי המרכיב ה"היסטורי" ובין הדבקים במרכיב ה"מסורתי" במדינת הלאום היהודי. כאמור, אלה היו מרכיבים שעל הזכרתם בנשימה אחת במגילת העצמאות - הטקסט המכונן של מדינת ישראל - הסכימו כל חותמי המסמך בלא שוויתרו ולו במעט על משהו מן החזון האוטופי שלהם.

המשבר הפוליטי־חוקתי הנוכחי קרע באחת מסכות שמיתנו לאורך עשרות שנים את המתח בין חזונות אוטופיים מנוגדים והסיר כיסויים שהרחיקו את סכנת התבערה. פעולתו הבוטה וחסרת המעצורים של האגף הקיצוני במחנה הדתי־לאומני חשפה לעיני כול עד כמה דורסנית האוטופיה המשיחית כאשר היא מופקרת בידיהם של פוליטיקאים. בשנת תש"ח בתל אביב קומוניסטים אנטי־ציונים, ציונים סוציאליסטים, רוויזיוניסטים, דתיים לאומיים וחרדים - שראו בציונים כופרים - ויתרו על מימוש שאיפותיהם בטווח הקרוב. הם עשו זאת כדי להבטיח קיום משותף בחברה הטרוגנית, ידועת מחלוקות ורוויית אי-הסכמות. 75 שנה החזיקה הפשרה ההיסטורית הזאת מעמד. וביום אחד בשנת תשפ"ג בירושלים נפרמו סופית כל תפרי ההסכמות, ושד האוטופיה הדתית־לאומית המבקשת להתממש בפוליטיקה יצא לאיים על עצם קיומה של מדינת הלאום הישראלית.

אם מבקשים להחזיר את השד הזה אל הבקבוק נדרשים הפוליטיקאים לוותר, כמו שעשו קודמיהם בתש"ח, על הדחף לשנות את דעותיהם ואמונותיהם של אחרים. על מרוץ החקיקה הדורסני להיפסק מיידית. יש להסכים על התחלת תהליך יסודי, איטי ובלתי תלוי בנסיבות הפוליטיות, המשתנות לבקרים, של ניסוח חוקה לישראל - חוקה שתכיר במינימום המשותף לקבוצות השונות בישראל, תגן על הזכות לדבוק בחזון עתידי ותבטיח שחזון עתידי של קבוצה אחת לא ייכפה על קבוצות אחרות. הטקסט של מגילת העצמאות עשוי לשמש תשתית לחוקה כזאת. ואולי כדאי להציע בתור התחלה את אשרורה של מגילת העצמאות בכנסת ישראל?

פרופ' ישראל ברטל מן האוניברסיטה העברית בירושלים הוא חבר האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, היסטוריון, איש חינוך ועורך כתבי עת בהיסטוריה.

הדמוקרטיה שהוחמצה (ארצות הברית, 1860–1880) • אילת מעוז

במהלך העשור וחצי האחרון החלו הסקטורים המובילים במשק הישראלי להבין את הצורך בשילוב עובדים ערבים-פלסטינים בלב הכלכלה הישראלית. הצורך הזה, שמקורו בדרישה הגוברת לעובדים מוכשרים לשימור הצמיחה הכלכלית, מתגבר לנוכח הגידול באוכלוסייה החרדית והדרישות הגדולות של הסקטור המתנחלי מן הקופה הציבורית. שילוב כזה, שמסקנתו ההכרחית והבלתי נמנעת היא הענקת זכויות אזרח מלאות לאזרחים הערבים וחתירה להסכם מדיני, חותר תחת יסודות משטר ההפרדה הציוני ומערער את מעמדם של סקטורים הניזונים מאפליה אתנו-לאומית. מנקודת המבט הזאת, ההשוואה המתבקשת למשבר הפוליטי שאנו נתונים בו היא המאבק על ביטול העבדות במהלך מלחמת האזרחים בארצות הברית - מאבק שהצליח בזכות שילוב כוחות בין הון תעשייתי, תנועת הביטול והעבדים המשוחררים, אך כשל בביסוס דמוקרטיה רב-גזעית של ממש ולכן הוביל עד מהרה לריאקציה קשה ואכזרית.

מראשיתה הייתה העבדות כתם על הדמוקרטיה האמריקנית, שנוסדה בהכרזה כי כל בני האדם נולדו שווים וחופשיים. הסתירה התקימה בחסות אמונה כוזבת, ששררה גם בקרב מי שהתנגדו לעבדות מטעמים מוסריים, כי העבדות פשוט תיעלם יום אחד כתוצאה מהיכחדותם הדמוגרפית של העבדים. אלא שהעבדות הייתה עסק משגשג ורווחי, שרק צמח בראשית המאה התשע-עשרה כתוצאה מעליית הביקוש לכותנה בשוק העולמי. התרחבותה של תופעת העבדות הביאה לכך ששאיפות ההתפשטות של ההון התעשייתי הצפוני, שחתר לפיתוח כלכלי על בסיס עבודה חופשית, הוגבלו.

כיום, השפעתה המרכזית של שאלת העבדות על מלחמת האזרחים ידועה לכול, אולם בשעתו הוכחה עובדה זו לחלוטין. לכן כשפרצה המלחמה, העבדים בדרום - כמו הפלסטינים בישראל כיום - בעיקר צפו מהצד, התבוננו והמתינו. מה הטעם להצטרף לצפון אם הוא אינו דורש חירות לעבדים בכל רחבי ארצות הברית? מדוע להסתכן במרד נגד בעלי האחוזות האכזריים אם הסיכוי לנצח אפסי? רק משהתברר כי כוחות האיחוד אינם מסוגלים ואינם מתכוונים להסגיר עבדים נמלטים החלה עריקה המונית. עוד לפני הצהרת האמנציפציה של לינקולן, כחצי מיליון עבדים שחררו את עצמם, הצטרפו לכוחות האיחוד והכריעו את המאמץ המלחמתי.

בספרו המונומנטלי *Black Reconstruction in America* מגולל ההיסטוריון האפרו-אמריקני ויליאם אדוארד בורגהרד דו־בויז את תפקידם של המשוחררים במאמץ לכוון דמוקרטיה עממית בארצות הברית. דו־בויז קובע את ראשית תקופת השיקום במלחמת האזרחים, שבמהלכה נדרש צבא האיחוד להאכיל, לשכן ולהלביש זרם הולך וגדל של פליטים. הכורח הזה תבע לחדש את הפעילות היצרנית בדרום

בהשתתפות נרחבת של המשוררים. לאחר המלחמה, התיקונים ה-13, ה-14 וה-15 לחוקה ביטלו את העבדות והעניקו לשחורים זכויות אזרח, אולם היה ברור כי בהיעדר כוח כלכלי כלשהו וחינוך בסיסי יוחזרו אלה עד מהרה למעמד של עבדים. לפיכך אופיינה תקופת ממשלת השיקום במאמצים לרפורמה בקרקעות, להבטחת תעסוקה ובחירה חופשית ולהפעלת בתי ספר ציבוריים על ידי כוחות הצבא ומתנדבים. דו־בויז מהלל את תקופת השיקום ומתאר אותה כרגע דמוקרטי כביר, ואף רואה במשטר הצבאי שאכף אותה מעין דיקטטורה של פועלים, שכן הוא שירת את האינטרסים של עובדים שחורים ולבנים בפעילותו לביסוס התנאים החברתיים והכלכליים שהופכים דמוקרטיה למהותית. משמעותו של השיקום הייתה בהבנה כי את הדמוקרטיה יש לכוון (reconstruct) ולהקים.

מאמצי השיקום נתקלו מראשיתם בהתנגדות בוטה של בעלי העבדים המובסים, שיחד עם המעמדות הנמוכים הלבנים החילו משטר טרור וביצעו לינצ'ים. ברור כי בבסיס ההתנגדות הזאת לדמוקרטיה עממית עמדה גזענות עמוקה ומושרשת, שכן רוב הלבנים לא יכלו לדמיין חיים משותפים או לחשוב על שחורים כעל אזרחים שווים. ואולם ההתנגדות לשיקום הייתה גם מנת חלקם של תומכי הביטול עצמם, ונבעה בין היתר מחוסר העניין שלהם במצבם של לבנים עניים ומניתוק בקרב תנועת העובדים בין הכלכלי לפוליטי או בין המעמדי לאתנו־גזעי. למותר לציין שדמוקרטיה חברתית רחבה, כזאת שמעניקה הזדמנות שווה לכל האזרחים, הייתה לצנינים בעיני האליטה הצפונית. בהיעדר תמיכה חברתית עמוקה, השיקום בוטל ב־1880 לערך. במקומו נוסדה ברית חדשה בין ההון הצפוני לאליטה הדרומית, וזו סללה את הדרך לחוקי ג'ים קרואו בדרום, לדיקטטורה של ההון בצפון ולסופר־קפיטליזם אימפריאליסטי בעולם כולו.

הלקח לכוחות הדמוקרטיים בישראל ברור וחד־משמעי: קיימת סתירה יסודית בין דמוקרטיה לכיבוש ולעליונות יהודית. המאבק נגד קואליציית החושך יוכרע רק עם שחרור הפלסטינים. זהו במקרה גם אינטרס נוכחי של ההון הדומיננטי, אף שהוא ממשיך להכחיש זאת מטעמיו הגזעניים. אבל כדי לבסס דמוקרטיה למען כלל האזרחים, עלינו לדרוש שיקום חברתי מקיף - רק כך תוכל להיכון דמוקרטיה אמיתית למען כל תושבי הארץ, יהודים וערבים.

ד"ר אילת מעוז היא עמיתת פוסט־דוקטורט בחוג לאנתרופולוגיה באוניברסיטת חיפה.

איך עושים הפיכה פוסט־מודרנית? (טורקיה, 1997) • יוהאנס בקה

המשבר החוקתי העמוק של ישראל ניפץ את הפנטזיה הציונית שלפיה מדינת הלאום היהודית היא "וילה בג'ונגל". ההקבלות בין הפיכה המשטרית בישראל ובין ניסיונותיהם של מנהיגים אוטוריטריים במזרח התיכון לתפוס את השלטון ברורות מדי: הנטייה הפרנאידית לראות קונספירציות בכל מקום,

קיצוניים דתיים שנלחמים נגד המודרניות, קבלת החלטות אטומה בתוך המשפחה המלוכנית, נטייה לאלים נגד מיעוטים אתניים. ישראל אכן השתלבה באזור, גם אם מבחינה מהנה פחות מזו של המטבח הלבנטיני ומוזיקת הפופ המזרחית, ואגב ויתור על אותו "יתרון מוסרי" לכאורה ביחס לשכניה.

מנקודת מבט שרואה בישראל חלק בלתי נפרד מהמזרח התיכון, מה אפשר ללמוד מההיסטוריה וכיצד היא עשויה לסייע להבנתנו את המשבר הישראלי? אני מציע לבחון מקרוב את מעורבותו של מגזר הביטחון במשבר.

אם בית המשפט העליון יכריז כי מרכיבי הליבה של ההפיכה המשטרית אינם חוקתיים, הוא עשוי לסמן בקרוב את נקודת המפנה של המשבר החוקתי בישראל, אך זה"ל הוא שיכריע את תוצאות המשבר הזה. כיצד יכולה להיראות התערבות צבאית כזאת במשבר החוקתי? האם האמריקנים יסייעו לצה"ל להדיח את נתניהו, כפי שסייעו להדחתו של מוסאדק באיראן ב-1953? האם זה"ל יעצור את נתניהו ויעמיד אותו בפני בית דין, כפי שנעשה עם מובארק במצרים ב-2011? האם מטוסי הקרב הישראליים יתקפו את מטוסו של נתניהו, כמו בהפיכה בטורקיה ב-2016? אצביע כאן על דפוס נוסף של התערבות צבאית, שמתרחש הרבה מתחת לטנקים, למטוסי הקרב ולמעצרים: ההפיכה הפוסט-מודרנית, שמלכתחילה אולי אינה נראית כהפיכה צבאית.

ב-1997 גרם הצבא הטורקי לנפילתה של ממשלה שהורכבה מקיצונים דתיים בלי ששפך ולו טיפת דם אחת. מה שתואר אחר כך כ"הפיכה פוסט-מודרנית" היה למעשה מפגן כוח של הצבא. הממשלה האסלאמיסטית בראשותו של נגימטין ארבקאן נאלצה לחתום על מזכר ובו דרישות מינימום חילוניות, שחלקן נשמעות רדיקליות למדי עבור ישראל: שמונה שנות חינוך חילוני בבתי ספר יסודיים לכל הילדים, סגירתם של בתי ספר דתיים, שליטה של משרד החינוך החילוני בחינוך הדתי וקיצוץ קיצוני במימון שהמדינה העניקה לקבוצות דתיות. תחת הלחץ הפוליטי של הצבא, הממשלה חתמה על המזכר והתפרקה זמן קצר לאחר מכן. אחד מאדריכלי ההפיכה בטורקיה, צ'ביק ביר, הצדיק את ההתערבות הזאת באומרו כי "בטורקיה יש לנו נישואים בין אסלאם ודמוקרטיה. הצאצא של הנישואים האלה הוא החילונית, והיא חולה לפעמים. הכוחות המזוינים של טורקיה הם הרופא שמציל אותה".

האם הצבא הישראלי ילמד משכניו הטורקים ויציל את הליברליזם הישראלי, הצאצא הזה של הנישואים בין יהדות לדמוקרטיה? רק הזמן יגיד. אבל התופעה המתרחבת של קצינים בכירים, מהמודיעין הצבאי ועד לחיל האוויר, המצהירים בגאווה כי לא ישרתו משטר דיקטטורי עשויה להצביע על כך שההפיכה הפוסט-מודרנית של ישראל כבר כאן.

פרופ' יוהאנס בקה הוא פרופסור ללימודי ישראל והמזרח התיכון במכון היידלברג למדעי היהדות.

הנדסה אתנו־גזעית של המרחב (דרום אפריקה, מאי 1948) • יהונתן אלשר

למעט האנלוגיה לגרמניה בשנות השלושים של המאה העשרים, האנלוגיה בין ישראל-פלסטין לדרום אפריקה היא ככל הנראה זו השגורה והשחוקה ביותר. אלא שעד כה האנלוגיה הזאת שימשה בעיקר כאמצעי רטורי, דימוי המבהיר את עומק הסיאוב ודיראון העולם שאליהם צולל המפעל הציוני; או דימוי שמראה שאם רק רוצים אפשר לזנוח את השנאה והעוימות האלים לטובת הידברות, סליחה, הבנה, פיוס ואחוה בת קיימא. העניין בדרום אפריקה עצמה, על המציאות ההיסטורית המורכבת ועתירת הדקויות שלה שאינה תואמת את שני הדימויים הללו, היה ועודנו זניח ואף בלתי קיים.

התובנה החשובה ביותר שמציע המקרה של דרום אפריקה היא אחריתם של ניסיונות להנדסה אתנו־גזעית של המרחב. ב־1948 המילה אפרטהייד הייתה לא הרבה יותר מאשר סלוגן פופולרי. בשנים שלאחר מכן ד"ר הנדריק פֶּרְוֹרד, סוציולוג מבריק וכריזמטי שפרש מהאקדמיה לטובת הפוליטיקה, מילא אותה בתוכן וגיבש את פרטיה של תוכנית מסועפת שהתעקשה לחולל את הבלתי אפשרי: להפוך 87% מהטריטוריה של דרום אפריקה לארץ ללבנים בלבד (אף שגם בשיאם הדמוגרפי של הלבנים, בשנת 1950, הם לא מנו יותר מ־20% מהאוכלוסייה; ב־1990 הם מנו לא יותר מ־10%) ולהותיר רק 13% מהטריטוריה לרובה המוחלט של האוכלוסייה. את כל זאת ביקש לעשות בלי לוותר כלל על המשך צמיחתו של כוח העבודה השחור, שניצולו ניצב בתשתיתן של הכלכלה המשגשגת בדרום אפריקה ושל רמת החיים הגבוהה שממנה נהנו הלבנים. ההיגיון מאחורי המערכת שפרוורד פיתח וכפה התבסס על הקביעה שרק הלבנים הם אזרחיה של דרום אפריקה, ואילו השחורים הם כביכול אזרחי מדינות זרות, הבנטוסטאנים, "מדינות לאום" של כל אחת מהקבוצות האתניות השונות. השחורים בדרום אפריקה החזיקו באשרות עבודה זמניות בלבד ומעמדם היה כשל עובדים זרים, בלא זכות להשתקע במקום באופן קבוע.

פרוורד החל ליישם את תוכניתו בשנות החמישים, כשמיליונים רבים של שחורים כבר חיו בעריה הגדולות של דרום אפריקה, במרכזי התעשייה וכריית המחצבים, וכמובן בחוות שבבעלות הלבנים. חלק ניכר מאותם שחורים נולדו בתוך הטריטוריה השמורה ללבנים בלבד, הרחק מה"טריטוריות המסורתיות". רבים מהם לא דרכו מעולם באותם בנטוסטאנים שכעת הוגדרו כמולדתם היחידה. היו ביניהם מי שכלל לא החזיקו בזהות אתנית חד־משמעית וברורה, וכעת נדרשו להשלים עם זהות שנכפתה עליהם בידי בירוקרטיה נחושה ואלימה.

אמונתו היוקדת של פרוורד בתקומת האפריקאנים בארצם, וסירובו לאפשר לקפיטליזם של ההון היהודי־אנגלי (כך הוא כינה אותנו) לכפות ערבוב גזעי שלדידו היה מזיק ומסוכן, הובילה אותו לגייס את מנגנון המדינה כולו על מנת להנדס מחדש את המרחב האתנו־גזעי של דרום אפריקה לאורה של הזיה בדבר קיומם של תאי שטח הומוגניים מבחינה אתנו־גזעית, שמעולם לא היה לה קיום במציאות. יישומו של האפרטהייד היה כרוך בעקירות אוכלוסין נרחבות במטרה ליצור את אותה הומוגניות בכל אחד מהבנטוסטאנים, ובעיקר בטריטוריה השמורה ללבנים. קשה לא לראות בפרק עגום זה דוגמה מוקדמת

ואזרה מפני מה שבצלאל סמוטריץ' מכנה "תוכנית ההכרעה". האוכלוסיות השחורות הוגלו לטאוונשיפס (townships), מחנות אדירי ממדים בשולי הערים, בדרך כלל ללא תשתיות או שירותים, ונאלצו לחלק את חייהן בין הבנטוסטאנים - שסבלו מתת-פיתוח מכוון ובהם שוכנו הנשים, הילדים, הזקנים, וגברים שלא הצליחו לקבל אשרת עבודה - ובין מקומות עבודה בדרום אפריקה, שהעסיקו על פי רוב גברים, אך ורק במעמד של פועלים לא מיומנים האסורים בהתאגדות מקצועית ושאנם מוגנים על ידי חוקי העבודה שחלו על פועלים לבנים.

פרוורד כשל לחלוטין, כמובן. בתוך ארבעה עשורים מייסודו של האפרטהייד, המציאות הדמוגרפית הפכה את החלום הגזעני שראה בדרום אפריקה את ארצו של האדם הלבן לבדיחה גרוטסקית. מהלאומיות האפריקאנית, שפרוורד באמת ובתמים האמין בה בכל ליבו ומאודו והקדיש את כל חייו לבניינה ולשגשוגה (עד הירצחו בידי מתנקש לבן ב־1966), כמעט ולא נותר דבר. אנו אמנם יודעים הרבה על האופן שבו תנועות לאומיות נולדות ומתפתחות, אבל האופן שבו הן מתות כמעט שלא זכה עד כה לתשומת לב. הלאומיות האפריקאנית הייתה התנועה הלאומית המצליחה באפריקה מדרום לטהרה. שיכרון הכוח, הנוקשות האידיאולוגית והסירוב קצר הרואי להתפשר ולנצל יתרונות מכריעים כל עוד היו כאלה (למשל בשנות השישים והשבעים) על מנת להקים מדינת לאום אפריקאנית על חלק משטחה (העצום!) של דרום אפריקה הפכו את האפריקאנים כיום למיעוט (פחות מ־5% מהאוכלוסייה) דועך וחף מעתיד במולדתו.

אחת המוטיבציות העיקריות לאנלוגיה בין דרום אפריקה לישראל-פלסטיין מאז שנות התשעים היא גוויעתו של חזון שתי המדינות והחלפתו בחזון של מדינה דמוקרטית אחת בין הירדן לים התיכון, ומכאן - הצבתה של דרום אפריקה הדמוקרטית והמפויסת כמודל הרצוי והאפשרי לפתרון הסכסוך היהודי-פלסטיני. אלא ששלושה עשורים לאחר הדמוקרטיזציה של דרום אפריקה וסיומו הפורמלי של האפרטהייד, בהתחשב בכך שאי-השוויון בדרום אפריקה רק העמיק מאז והשחיתות, הפשע האלים, הניווט המוסדי, קריסת השירות הציבורי, הרס התשתיות והייאוש רק גברו, ייתכן שהלקח ההיסטורי של דרום אפריקה בכל זאת איננו אופטימי במיוחד.

ד"ר יהונתן אלשך מלמד בסמית קולג', מסצ'וסטס.

האם ניתן לביית את ההון? (פלשתינה, 1928) • אריה קרמפף

"מחאת ההון" שאנו עדים לה בעקבות ההפיכה המשטרית, כלומר המחאה שבה מגזר ההייטק ומגזרים קשורים ממלאים תפקיד מרכזי, היא תופעה מסקרנת. ההון בישראל מעולם לא יצא לרחובות או נקט אמצעי מחאה נגד מדיניות הממשלה. מה אפשר ללמוד מייחודיות זו? ייתכן כי מחאת ההון מסמנת את גבול היכולת הטרנספורמטיבית של ההון הישראלי, לפחות בטווח הקצר. הכוונה היא לתכונות של ההון המאפשרות לו להתמקם מחדש ולהתאים עצמו לצורות שונות של יחסי כלכלה-מדינה: נכון להיום, כפי

שהמגזר העסקי מנתח את המצב, נראה כי להון אין יכולת להניב רווחים מן ההפיכה. מכיוון שההיסטוריה של ההון הלאומי הייתה תמיד כרוכה בהיסטוריה של המדינה הישראלית, אפשר לראות בהפיכה מהלך אנטי-ציוני, לפחות כפי שהכרנו את הציונות עד היום.

היחסים בין התנועה הציונית להון הפרטי תמיד היו מורכבים. הציונים פיתו את ההון, אבל לא סמכו עליו. ההון מצידו הבין שחוקי המשחק במזרח התיכון שונים ושהוא זקוק לפטרון; מושג השוק החופשי זר למקום הזה. כך נוצרה דינמיקה של תלות הדדית תוך כדי קונפליקט.

בתחילת 1928, מייד לאחר המשבר הכלכלי, כתב בן-גוריון בחיבור "שליחותנו בעם": "המעמד הבינוני בא ונכשל, מוכרח היה להיכשל, כי לא ידע את סוד התמורה ולא הוכשר לשינוי הערכים הכרוך בהגשמת הציונות ובבניין הארץ". בכך ניסח בן-גוריון בשפתו את מה שהכלכלנים הפוליטיים יודעים כיום: ההון נייד ולכן לא נאמן.

אולם הרעיון של הון גלובלי ושל נייד ועובדים כבולים למקומם מחמיץ את ההיבטים הטריטוריאליים של הקפיטליזם הגלובלי. ההון אינו חותר נגד הלאומיות, אלא מעצב את גבולותיה ואת אופייה. הפרויקט הציוני היה חשדן ביחס להשקעות הישירות היהודיות, אך הוא היה תוצר של תנועת הון מאירופה לפלשתינה; מה שהניע את ההון לא היה השאיפה לרווחיות, כי אם השאיפה לטריטוריה. יחסים אלו נמשכו כחצי מאה. ההון שהגיע לישראל עשה זאת משיקולים טריטוריאליים. המבנה הזה עבר תמורה בשנות התשעים: הגלובליזציה והליברליזציה הפיננסית הבנו מחדש את הציונות כפוסט-ציונות והפכו אותה לקוסמופוליטית.

את הרעיון שהלאומיות יכולה להיות קוסמופוליטית אימצה הציונות מן האירופים. ההון האירופי ספק קידם את האינטגרציה האירופית ספק גויס למשימה זו על ידי האליטה האירופית, ושימש פיצוי לריכוך ניוודי האינטרסים בין מדינות אירופה המערבית. הפרויקט האירופי חיזק את הדימוי הטרנס-טריטוריאלי של ההון, אך הסתיר את תהליכי הרה-טריטוריאליזציה שעמדו ביסוד תהליך האינטגרציה הכלכלי: יצירתו של האיחוד דרשה לא רק לפרק את הזהויות הלאומיות הישנות, אלא גם לבנות זהות אירופית חדשה. האינטגרציה מיסדה את האיחוד כמבצר כלכלי, Fortress Europe. המבצר הזה אפשר למדינות הקטנות להתמודד עם הענק האמריקני והסיני.

ההון, על אף הדימוי הנייד שלו, זקוק לטריטוריה לאומית, והמסגרת הלאומית זקוקה להון. שיתוף הפעולה בין המדינה להון אינו מנוגד לקפיטליזם, אלא הוא אחד ממרכיבי היסוד שלו שהשיח הליברלי מדחיק. קווים של קפיטליזם לאומי אפיינו את הכלכלה הישראלית בתקופות שונות. לדוגמה, המדינה תמכה בעסקים הפרטיים באמצעות סובסידיות ישירות בשנות השבעים, באמצעות תמיכה במחקר ופיתוח בשנות התשעים ובאמצעות משיכת השקעות זרות בשנות האלפיים. המדינה רוצה להאמין כי היא אוטונומית וההון רוצה להאמין כי הוא חופשי, אבל שני המוסדות זקוקים זה לזה.

אם כן, להון אין מהות "לאומית" או "טרנס-לאומית". בשפת המסחר הייתי אומר שההון יכול להיות בעמדת לונג על המדינה או בעמדת שורט; זו משמעות אופיו הטרנספורמטיבי. כפועל יוצא, עד כה מעולם לא העמיד את עצמו ההון בישראל בעמדה אופוזיציונית לממשלה מכהנת. הוא מצא דרכים להרוויח מן

הכיבוש, מכלכלת המלחמה וגם מכלכלת השלום.

המהפכה המשטרית ומחאת ההון שפרצה בעקבותיה מלמדות שלאופי הטרנספורמטיבי של ההון יש גבול. הוא אינו יכול להפיק רווחים מן השינוי המשטרי המאיים להתרחש. הן גם מלמדות כי בניגוד לדברי בן-גוריון בשנות העשרים, הקפיטל אולי בורח, אבל הקפיטליסטים לפעמים נשארים להילחם, לפחות בינתיים. העובדים בתעשיית הידע הם גם בעלי הון ויש בידיהם עוצמה מעצם היותם "הון אנושי". העובדה הזאת מגדילה את כוח המיקוח שלהם כאזרחים, אך בה בעת היא מצמצמת את היכולת הטרנספורמטיבית של ההון ומדגישה את אופיו הטריטוריאלי: עובדי ההייטק אינם רוצים ללכת מכאן.

פרופ' אריה קרמפף הוא מרצה בכיר בבית הספר לממשל וחברה במכללה האקדמית תל אביב-יפו.

• דה־פוליטיזציה, רה־פוליטיזציה (אוסטריה, 1929) • אור־אל ביילינסון

בשנת 1885 הציע המשפטן גאורג ילינק לייסד בית משפט חוקתי באוסטריה. תפקידו יהא להפעיל ביקורת שיפוטית: אם ירמוס הרוב את המיעוט, ימצא לו המיעוט בורר נאמן בהיכל הצדק. החלום הפך למציאות רק עם נפילתה של האימפריה, בפשרה המתוחה שהעניקה לרפובליקה האוסטרית את חוקתה הראשונה. הסוציאל־דמוקרטים חשדו במשפטנים, שכן לאורך המאה התשע־עשרה ראו המשפטנים בפועלים אספסוף מטונף. אף שתחילה התקשו השמרנים לשכנע את הסוציאל־דמוקרטים בצורך בביקורת שיפוטית, לבסוף הצליחו בכך: הם טענו שביקורת שיפוטית תגן על ההפרדה בין הממשלה הפדרלית לממשלות המקומיות. איש לא התעניין בזכויות חברתיות. "היות[ו של חוק] לא חוקתי", כתב רודולף הרמן ממשד המשפטים, "משמעו שהוא חורג מסמכותו של המחוקק, לא שתוכנו בעייתית".

השמרנים היו הראשונים שהתאכזבו מהתגלמותה של הביקורת השיפוטית בפועל. בשנת 1922 העבירה הממשלה הפדרלית, בקואליציה של המפלגה הסוציאל־דמוקרטית והמפלגה הנוצרית־סוציאלית, את "החוק הרדיקלי ביותר להגנת שוכרים מבין כל המדינות", כפי שכינה אותו הפוליטיקאי הסוציאל־דמוקרטי רוברט דנברג. החוק החדש קיבע דמי שכירות נמוכים מאוד ואִפשר להעלותם רק במקרים מסוימים מאוד. עתירה שהוגשה נגדו אפשרה לבית המשפט לדון במנעד זכויות רחב. העותרים טענו למשל כי החקיקה יוצרת אי־שוויון בין שוכרים למשכירים (לטובת האחרונים) ובין בעלי קרקעות המשכירים את נכסיהם למי שאינם עושים זאת. בכל שלב ושלב בחר בית המשפט בפרשנות המצמצמת ביותר של סמכותו, וכך קבע כי מסעיף השוויון נגזר אך ורק שהממשלה תחיל את חוקיה על כל אזרח באופן שווה. "בית המשפט בולשביקי!", קראו בקהל בעת הקראת פסק הדין. זו לא הייתה פסיקה נועזת; עוד מימי האימפריה, תפיסה מצמצמת של לשון החוק הייתה קונסנזוס חוצה מפלגות. בית המשפט באוסטריה, בניגוד לזה שבישראל, הפך למושא ביקורת בעיקר בשל פסיקותיו הקונקרטיות, ופחות בשל היותו סמל או בשל גישה עקרונית כמו זו שקידם השופט אהרן ברק. למעשה, גישתו העקרונית והמצמצמת הייתה מנוגדת לזו המרחיבה שנקטו ברק וממשיכיו. אולי משום כך היה סופו מפתיע.

בשנת 1929 קידמו השמרנים, שוב בהסכמת הסוציאל-דמוקרטים, רפורמה חוקתית מהפכנית. תחת דגל ה"הפוליטיזציה" פוטרו כל השופטים, שמונו לכל חייהם, והוחלפו באחרים. לא הייתה זו טכנוקרטיה משפטנית; בניגוד למוצע בישראל, אף שבת המשפט לא היה בשליטת הקואליציה הוא הושפע מאוד מן התנודות הפוליטיות, כמקובל באירופה. עוד לפני הרפורמה היו רוב המינויים מפלגתיים, ומונו דרך הסכמים לא רשמיים שאפשרו לעצב את הרכב בית המשפט (שמונה חברים ועוד ארבעה חליפיים) בערך כהרכב הפרלמנט. לצידם שירתו כמה שופטים "ניטרליים" שמונו על בסיס מקצועיות והיעדר זיקה פוליטית. החשובים שבהם היו נשיא ההרכב וסגנו, שקולותיהם שברו שוויון במקרה הצורך. זה היה רק שינוי אחד מתוך רבים ברפורמה שכיום היא זכורה בעיקר בגלל מרכיביה האחרים: החלשת הפרלמנט וחיזוק הנשיאות. שלושת המרכיבים הללו - החלפת השופטים, החלשת הפרלמנט וחיזוק הנשיאות - הלכו יד ביד.

ה"הפוליטיזציה" הזאת התחווה כ"הפוליטיזציה". במקום שופטי בית המשפט ימונו שווה בשווה בין שני בתי הפרלמנט, מחצית מן המינויים - ובהם הנשיא וסגנו - ניתנה כעת לממשלה הפדרלית. כל בית בפרלמנט מינה כעת שלושה חברים בלבד במקום שישה. יתרה מזו, חברי הפרלמנט לא הורשו לבחור בעצמם מי ימלא את הכיסאות אלא נדרשו לספק לנשיא שמות לבחור מהם. שני סעיפים אחרים ברפורמה נראים, במבט ראשון, פוליטיים פחות. ראשית, הרפורמה דרשה לראשונה שהשופטים יהיו משפטנים: היה עליהם להחזיק בתואר במשפטים ובעשר שנות ניסיון. אולם דרישה זו הייתה נוחה במיוחד לשמרנים, שכן הנטייה הפוליטית של המשפטן המקצועי הממוצע הייתה לטובתם. שנית, הרפורמה פתחה ערוץ שלישי לביקורת שיפוטית כשהתירה לבית המשפט המנהלי להפנות חוקים לביקורת. ערוץ זה היה תוצאתה של פשרה עקומה: השמרנים ניסו בתחילה לצמצם את היכולת לפנות לבית המשפט החוקתי כך שהעתירה תעבור קודם בבית המשפט המנהלי והוא זה שיצטרך להפנות את החוק לביקורת, אך הסוציאל-דמוקרטים התעקשו והסעיף המגביל ירד. הפשרה יצרה בכל זאת ערוץ ביקורת, גם אם לא למטרה שאליה כיוונו אנשיה. תומכי הרפורמה דאז טענו כי בסך הכול, עם חיזוק דמותו של הנשיא הפך המשטר החדש דומה יותר לזה שבארצות הברית, בית המשפט החוקתי הפך מקצועי יותר, והאיזון בין הרשויות רק גבר.

הסוף ידוע: העשור שנפתח בפיטורי השופטים נגמר ללא דמוקרטיה, ולא רק בגלל ה"הפוליטיזציה" או ה"הפוליטיזציה". בית המשפט לא איבד את עצמאותו ברגע. גסיסתו נבעה גם מלחצים אישיים שהופעלו על שופטים כדי שיתפטרו ויהיה אפשר להחליפם מייד. גם חילופי שופטים לא הביאו עליו את הקץ; לאורך פרפורי הגסיסה של הדמוקרטיה האוסטרית, גם בשנת 1933, היטיבו פסיקותיו של בית המשפט לא רק עם השמרנים אלא גם עם היהודים והפועלים. מדוע הסכימו הסוציאל-דמוקרטים לרפורמה? המשפטן קלאוס ברכטולד כותב בספרו המונומנטלי על תולדות החוקה האוסטרית כי הייתה זו תוצאה של "מלחמת מגננה": השמרנים תקפו, והסוציאל-דמוקרטים יכלו רק לחלץ ויתורים.

בשנת 1930 נאם ארנולד אייזלר, חבר פרלמנט ששירת כחבר חליפי בבית המשפט החוקתי, נאום תבוסה. "אין ספק שדחיית התיקונים החוקתיים האלה רק תגביר את השטנה הפוליטית כלפי בית המשפט החוקתי", הוא אמר, "אבל היום, בית נכבד, יש להגיד כי לא רק שבת המשפט העליון לא היה ראוי לביקורת זו - הוא אף הצדיק את קיומו באוסף פסיקותיו". כל זה לא שינה דבר. גם בישראל יש מי

שמנסים לסקור את "אוסף פסיקותיו" של בג"ץ ולחלץ מהן גינויים או שבחים. המקרה האוסטרי בוודאי מאפשר לנו לחשוב שגם בישראל יש פוליטיקאים כמו אייזלר, שמסכימים לרפורמה בתקווה שישאר משהו מבית המשפט.

המקרה האוסטרי מזכיר לנו גם שרפורמה שמטרתה להרוג יכולה להסתפק תחילה גם בחנק, בתקווה להשלים את ההרג מאוחר יותר. ויותר מכול הוא מזכיר לנו שפרצי חקיקה באווירה מקוטבת מתקנים פגמים מהותיים רק לעיתים רחוקות. פרצי חקיקה שכאלה, כפי שנעשו ב-1929 באוסטריה וב-2011 בהונגריה, היו חלק מנסיגה ברורה של הדמוקרטיה. מדוע שפרצי החקיקה בישראל 2023 יסתיימו אחרת?

אוראל ביילינסון הוא היסטוריון של אירופה והמזרח התיכון בעת החדשה. בימים אלו הוא משלים את לימודי הדוקטורט שלו באוניברסיטת ייל.

שיכרון הכוח של בעלי העבדים (ארצות הברית, 1861) • יעל שטרנהל

רבים בימין מאשימים את המפגינים נגד ההפיכה כי הם מנסים לגרור את ישראל למלחמת אזרחים. אבל האשמה בפריצת מלחמה, אם תתרחש, תהיה מונחת על כתפיהם של מנהיגי הימין, שבהתנהלותם אחוזת התזזית ושיכורת הכוח נדמה כי הם מחקים את התנהלותם של מנהיגי הימין האמריקני ערב מלחמת האזרחים, הלוא הם בעלי העבדים ממדינות הדרום שגררו את ארצות הברית למרחץ הדמים הנורא בתולדותיה.

בשני הדורות שקדמו למלחמה (1820-1860) השתרש השעבוד של אפריקנים-אמריקנים והפך לחלק אינטגרלי של החיים באמריקה הצעירה. מדינות בצפון ארצות הברית אמנם הוציאו את מוסד העבדות מחוץ לחוק בשטחן, אבל חשיבותו ככוח המניע של הכלכלה האמריקנית רק גדלה מדי שנה. במהלך התקופה הזאת התפשט הדרום מחוץ האוקיינוס האטלנטי ועד טקסס, מרחק של אלפי קילומטרים, ואוכלוסיית המשועבדים גדלה בהתמדה. הכותנה שקטפו העבדים פֶּרְנֶסֶה המוני אמריקנים, מהפועלים במפעלי הכותנה בבוסטון ועד בנקאים בניו יורק, וסיפקה את התשתית שעליה נבנה עושרה של אמריקה.

רובם הגדול של הלבנים בארצות הברית קיבלו את קיומה של העבדות כבעיה מצערת שאין לה פתרון או כפשרה מועילה שמותירה את השחורים בדרום תחת פיקוחם של הגורמים המתאימים. למעט מיעוט קטן שנתפס כסהרורי ומנותק, לבנים באמריקה האמינו בלהט בנחיתות הביולוגית של שחורים ובצורך לשלוט בהם ביד ברזל. התשתית האידיאולוגית שבבסיס החזקתו של אדם כה עור כעבד הייתה נחלתה של אמריקה כולה, גם באזורים שבהם מוסד העבדות לא היה רווחי ולכן היה קל לוותר עליו.

כתוצאה מכל אלה, בעלי העבדים הדרומיים הפכו באותן שנים לאליטה עשירה שהייתה לה השפעה אדירה על ניתוב דרכה של ארצות הברית. לצד כוחם הכלכלי, והודות לעיוותים המובנים בשיטת הבחירות האמריקנית, נהנו אנשי הדרום גם מייצוג יתר בבית הלבן, בבית המשפט העליון ובקונגרס. בעשור שלפני המלחמה התחוללה בדרום תנופת צמיחה אדירה ונדמה היה כי דבר לא יוכל לעמוד בפני הדומיננטיות של "ממלכת הכותנה", כפי שכינו אותה, ושליטיה הכול-יכולים.

אלא שכאן בדיוק היה טמון המכשול. מנהיגי הדרום פיתחו תפיסה קיצונית שלפיה יוכלו לכפות את האינטרסים והרצונות שלהם על אמריקה כולה, ודרשו להפוך את העבדות הלכה למעשה למוסד כלל-לאומי שימשיך להתפשט באופן בלתי מוגבל. האגרסיביות והאדנות חלחלו מהיומיום שלהם כבעלי עבדים אל התנהלותם במישור הלאומי, והדבר עורר בהדרגה אנטגוניזם בקרב הציבור הצפוני. בה בעת החלה להיות מורגשת השפעתה של תנועת ההתנגדות לעבדות. זו קמה ב-1831 כארגון שולי ובמשך שנים ארוכות נתקלה בבוז ובשנאה, אך עם התרחבותו של שוק התקשורת האמריקני הצליחה להנגיש לציבור הולך וגדל בצפון את זוועות העבדות ולהפריך את השקר של בעלי העבדים כאילו מדובר במשטר הומני, טוב ומיטיב שמשרת את השחורים והלבנים גם יחד.

בסופו של דבר הגיעה ההתנגשות כשמרבית הציבור הצפוני דרש להגביל את התפשטותה של העבדות ולתחום אותה רק לאזורי הדרום. אותו ציבור לא דרש לבטל את העבדות במקומות שבהם כבר הייתה קיימת, וחלקים נרחבים מתוכו התנגדו נחרצות לשחרור העבדים. אלא שבעלי העבדים סירבו לקבל אפילו את הדרשה השמרנית להטלת מגבלות ופירשו אותה כעלבון לדרך החיים שלהם וכאיום על עתידם הכלכלי. בתגובה הם פתחו במהלך של פרישה מהברית האמריקנית, ובסיומו 13 מדינות דרומיות הקימו מדינת לאום עצמאית שחרתה על דגלה את ההגנה על העבדות כעיקרון מכוון. ממשלת ארצות הברית הגדירה את הפרישה כמרד וגייסה צבא לדכא אותו. זו הייתה ראשיתה של מלחמה בת ארבע שנים, שגבתה את חייהם של 750 אלף איש והסתיימה בתבוסה מוחצת של הדרום ובקריסת מוסד העבדות.

שיכרון הכוח של בעלי העבדים, בתוספת מידה נאה של זלזול ביכולותיו של הציבור הצפוני ובכוש העמידה שלו, הביאו אותם לבצע טעות אסטרטגית שממנה לא התאוששו מעולם. אלמלא היו נוהגים כך היה מוסד העבדות בארצות הברית מוסיף לעמוד על תילו עוד עשורים ארוכים. מלחמת אזרחים אינה התוצאה שאנו מקווים לה בישראל, כמובן, אבל במקרה האמריקני הרהב והפזיזות של מנהיגי ימין קיצוניים שחררו בסופו של דבר את המדינה כולה מלפיתת החנק של העבדות. ייתכן שגם בישראל הימין הלך צעד אחד רחוק מדי והוא עתיד לשלם על כך את המחיר.

ד"ר יעל שטרנהל מלמדת היסטוריה ולימודים אמריקניים באוניברסיטת תל אביב. היא מתמחה בעידן מלחמת האזרחים ובהשלכותיו ארוכות הטווח.